

України. 2001. № 3. 5. Фазікош Г. Щодо розширення логічного змісту поняття законності судового рішення // Право України. 2001. №12. 6. Цивільне процесуальне право України / За ред. В.В. Комарова. Х., 1999. 7. Заворотько П.П., Штефан М.Й. Судове рішення. К., 1971. 8. Щеглов В.П. Законность и обоснованность судебного решения по гражданско-правовому спору. Новосибирск, 1958. 9. Громов Н. Кечеруков С. Законная сила судебного решения // Законность. 1999. №2. 10. Проверка судебных решений в социалистическом гражданском процессе / За ред. д-ра юрид. наук, проф. В.М. Савицкого. М., 1989. 11. Вукот М.А. Законность и обоснованность актов социалистического правосудия как главное условие выполнения задач гражданского судопроизводства // Цивилистические проблемы правового статуса в социалистическом обществе. Саратов, 1982.

Надійшла до редакції 04.08.03

Т.Є. Мураховська

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРАВА УКРАЇНИ

Впродовж майже цілого століття у радянській та пострадянській юридичній науці проблеми права як системи були найбільш важливими та складними для науковців. Можна згадати три наукові дискусії, суттєві результати яких юридична наука використовує й досі. Основні положення цих дискусій викладалися на сторінках журналу «Советское государство и право». Перша дискусія, яка проходила у 1938–1940 рр., започаткувала основні положення системи права. Так, М.А. Аржанов вперше запропонував використовувати предмет правового регулювання як критерій розподілу права на галузі. Було визнано, що «різниця між одними нормами та іншими відповідно визначається різницею між одними суспільними відносинами та іншими» [1, с.29], а кожна юридична норма «спрямована на регулювання тих чи інших цілком визначених, конкретних суспільних відносин,... має свій цілком визначений предмет регулювання» [1, с.29]. Подальші наукові пошуки, а також юридична практика довели, що предмет правового регулювання не може бути достатнім критерієм розмежування галузей. Це й дало життя другій дискусії 1956–1958 рр., основною темою якої стала необхідність розгляду методу правового регулювання разом з предметом як єдиного критерія поділу права на галузі. Крім того зазначалося, що неодмінною передумовою відокремлення галузей права є наявність певної єдності у сфері суспільних відносин, а також «об'єктивно обумовлений інтерес держави в самостійному регулюванні цього комплексу відносин» [2, с.91]. Третя дискусія відбулася у 1982 р., її результатом стала пропозиція нової категорії в системі права – «галузевий юридичний режим регулювання». Цей режим містить юридичні особливості кожної галузі, які, окрім предмета та методу, полягають у наявності галузевих принципів, відповідної галузі законодавства та в існуванні своєрідної мети регулювання. Така позиція не знайшла загальної підтримки, але вона і досі розглядається та враховується багатьма науковцями.

Отже, основні положення системи права сформульовані ще у минулому столітті, і не повною мірою відповідають сучасним потребам. Зважаю-

чи на те, що науковими дослідженнями радянських часів було закладено теоретичну основу вирішення зазначеної проблеми, концепція системи права потребує подальшої розробки відповідно до вимог сучасності. Наявність прогалин і деякий спад інтересу до цих проблем з боку теоретиків права негативно впливає на відповідні дослідження в галузевих правових науках, що проявляється в малопродуктивних дискусіях щодо галузевої приналежності тієї або іншої норми права. Тому саме зараз особливо потрібна ретельна робота на рівні загальної теорії права для того, щоб враховуючи минулий досвід, досягнення галузевих наук, вивести єдину теоретичну базу системи права в Україні.

Система права кожної держави має свої властивості, що складаються поступово, протягом тривалого часу. За роки незалежності в Україні з урахуванням світового досвіду формується якісно новий погляд на право, а отже, і своя власна, нова система права. Звичайно, багато в чому спрацював принцип спадкоємності і система права України віддзеркалює основні риси системи права радянських часів, але все ж багато в чому вона і змінюється. Переосмислення основних орієнтирів, функцій та принципів діяльності держави призвели до корінних змін суспільних відносин та ускладнення їх структури. Нові суспільні відносини (якщо вони важливі для суспільства або для держави) завжди потребують правового регулювання. Право з певною мірою об'єктивності відображає всю різноманітність явищ дійсності. Швидко розвиваючись, законодавство нашої країни стало надзвичайно об'ємним та розгалуженим, що невдовзі призвело до суперечностей та деякої асистемності норм. Для подолання цього негативу необхідна чітка, науково обґрунтована система права, яка б стала основою при побудові якісної та ефективної системи законодавства. Основне практичне призначення системи права – бути «доктринальною юридико-логічною моделлю для реальної практики правоустановчої діяльності, видання відповідних законодавчих та інших правоустановчих актів, їх раціонально організованого обліку та систематизації» [3, с.442].

Можна сказати, що зараз у праві разом з процесами глобалізації проходять процеси диференціації, спеціалізації та інтеграції регулювання. Тобто виникає потреба у спеціальному регулюванні окремого кола суспільних відносин, в результаті чого все більше сфер регулювання суспільних відносин виокремлюються, з'являються нові утворення, які викликають багато суперечок з приводу їх елементарної приналежності до системи (відношення до конкретного елементу системи права), місця в ієрархії права. Набагато ускладнює ситуацію процес інтеграції, що полягає у взаємодії, взаємообумовленості окремих галузей та інститутів при регулюванні певних суспільних відносин. Ці тенденції відбиваються на можливості чіткого розмежування різноманітних утворень у праві та обтяжують побудову науково обґрунтованої моделі реально існуючої системи права.

Погляд, згідно з яким право, являючи собою сукупність правових норм, поділяється на галузі відповідно до особливостей предмета і методу правового впливу на цей предмет, має під собою реальні підстави, однак не може розглядатися як єдино правильний. По-перше, усі суспільні відно-

сини можна поділити на різні групи, норми всередині яких би мали якісну однорідність. Таких груп може бути безмежна кількість, але ж реально не існує такої кількості галузей. Дехто з науковців вважає, що в даному випадку потрібний традиційно додатковий критерій – метод правового регулювання. Хоча метод правового регулювання не можна вважати підставою систематизації норм права, оскільки він «виступає як внутрішньогалузева система способів впливу на відповідні відносини, що мають значення для виявлення особливостей при регулюванні тих або інших видів суспільних відносин. Якщо розглядати метод на рівні окремих інститутів, це може мати досить різnorodні характеристики в межах однієї галузі права» [4, с.51]. Передбачається, що поняття методу обґрунтоване в теорії права, тому воно активно використовується при характеристиці конкретних галузей. Хоча «юридичною наукою виявлені основні методи правового регулювання, але нікому дотепер не вдалося довести, що за допомогою якого-небудь з них регулюються відносини, їх вид або сукупність, охоплювані винятково і цілком рамками конкретної галузі права. А те, що кожній галузі права відповідає певне поєднання методів і способів правового регулювання, зайвий раз доводить, що метод не може і не повинен розглядатися як науковий критерій виділення описаних галузей права» [5, с.95].

Ще одним з багатьох доказів недостатності предмета та методу як критеріїв розподілу права на галузі, може бути картина історичного формування основних галузей, які зараз існують. Ще С.С. Алексєєв виділяв три групи галузей:

1. Профілюючі або базові.
2. Спеціальні.
3. Комплексні [6].

До базових С.С. Алексєєв відносить конституційне право, потім три матеріальні галузі – цивільне, адміністративне, кримінальне право та три процесуальні галузі, що відповідають матеріальним – цивільно-процесуальне, адміністративно-процесуальне, кримінально-процесуальне право. Саме ці галузі мають первинні з правового боку юридичні режими та засоби регулювання. Тільки ці і саме ці галузі виникли першими і деякий час існували у такому складі. Усі ці галузі мають принципово різні юридичні режими, тому такі критерії розподілу системи права на галузі, як предмет та метод були достатніми.

У ході історичного процесу спеціалізації поступово виникла інша група галузей, яку С.С. Алексєєв назвав спеціальною. Він описав їх як такі, що мають модифіковані правові режими, пристосовані до особливих сфер життя суспільства (трудове, фінансове, сімейне, кримінально-виконавче право тощо). Безумовно, що всі ці галузі виникли на основі базових. Тобто вони запозичили багато особливостей своїх фундаторів, зокрема частину предмета, методу, принципів. Це призвело до невизначеності чіткої кількості галузей та розмивання меж між ними.

Третя група галузей (за поділом С.С. Алексєєва) – комплексні, для яких характерно поєднання окремих інститутів різних галузей. Це – морське, господарське, природоохоронне право. Сьогодні в теорії права домінує думка, що комплексні галузі в системі права відсутні. Ця думка вважається

слушною, бо норми та інститути багатьох галузей мають спільні площини зіткнення, але вони не є комплексними. На думку автора, такі комплексні утворення є *перехідною ланкою* до внутрішньо узгодженої, однорідної та цілком самостійної, сформованої галузі права. Тобто комплексні галузі є наступним поколінням галузей, що виникають в результаті диференціації, спеціалізації та інтеграції правового регулювання суспільних відносин. Про складність питання свідчить те, що деякі автори, в тому числі і С.С. Алексєєв, теж повністю змінювали свою позицію щодо існування комплексних галузей.

Думається, що галузі формуються трьома шляхами: поява нових суспільних відносин, що мають суттєве значення для суспільства та держави; «виокремлення» з «материнської» галузі; «виокремлення» з декількох галузей (системне об'єднання частин декількох галузей).

Слід зазначити, що шлях формування галузі не повинен впливати на її статус. Якщо галузь відносно іншої є «материнською», то вона не є найголовнішою, або повноціннішою за інші. Також не слід применшувати значення тієї галузі, що сформувалася шляхом об'єднання інститутів декількох інших галузей, або зовсім заперечувати наявність такої галузі права. З часом все важче вважати, що екологічне, інформаційне, банківське право не є повноцінними галузями права. Концепція існування комплексних галузей невідворотно призводить до розподілу всіх галузей на основні (первинні) та другорядні (комплексні) [7, с.74; 8, с.11]. Комплексними можуть бути лише предмети правових знань, галузі правової науки, але не самі галузі діючого права [7, с.11].

Систему права слід розглядати у багатьох площинах, використовуючи найрізноманітніші методи правової науки. Право являє собою складну систему, тому, на думку автора, найбільшу користь та вагомі результати зможе принести використання загальної теорії систем. Ця теорія в більшості випадків дає змогу виявити основні риси системи: елементний склад, характер системообумовлюючих зв'язків між ієрархічними утвореннями, єдність кожного структурного елементу та системи в цілому.

Відповідно до теорії систем слід розрізняти критерії, що виділяють окремих елемент з системи і ті, що відрізняють один елемент від іншого такого ж рівня. Тоді постає питання, до якої групи критеріїв треба віднести предмет та метод правового регулювання. На практиці ми маємо ситуацію, коли предмет і метод намагаються застосувати і в тому, і в іншому випадку. Межу між сумісними галузями ми намагаємося провести за допомогою саме цих чинників, а коли виділяємо нову галузь в системі права, теж користуємося тільки предметом і методом правового регулювання. Звичайно, можна побачити певне коло суспільних відносин та особливу сукупність засобів їх регулювання, але це не дає точного визначення місця цього елементу в складній ієрархії права. Тобто, розглядаючи систему права, спочатку треба побачити, що певний елемент відокремився, в залежності від наявності певних ознак визначити, до якого пласту (галузевого, інституціонального) в праві належить цей елемент, а потім зазначити його відмінності від інших елементів, наприклад, суміжних галузей права. Згідно з загальносистемним принципом тотожності елементів, елементи од-

ного рівня системи (усі галузі права або усі інститути права) мають єдині ознаки. Ці ознаки і треба зібрати в єдиний комплексний критерій для визнання певного елемента права галуззю. Наприклад, одним з елементів системи живої природи є людина. Щоб виділити людину серед інших живих істот, нам потрібні як мінімум дві ознаки: зовнішність та здатність мислити. Щоб відрізнити людину від іншої людини, ми повинні враховувати конкретні ознаки зовнішності (колір волосся, очей, зріст тощо) та рівень розумових здібностей. Отже, *треба визначити ті загальні однакові риси, що має кожна галузь права і не може мати ніякий інший елемент системи права.*

Потреба змін поглядів на структуру системи права, окрім вище вказаного, обумовлена також зміною підходів до самої сутності права, визначенням його нового місця і ролі в суспільстві, новим співвідношенням з іншими суспільними явищами, насамперед з державою.

Велике значення системи права полягає в тому, що вона встановлює стійкий зв'язок всередині права. Це сприяє повноті та несуперечності правового регулювання. Право також забезпечує комплексний регулятивний ефект від дії всіх елементів його системи – норм, інститутів, галузей. Система права є орієнтиром не тільки для системи законодавства (як було зазначено раніше), а також система науково-юридичних дисциплін повинна визначатися в основному системою діючого права, бо «структура наук повинна відповідати структурі явища, яке вивчається» [1, с.27]. Саме існування деяких галузей та інститутів може вже дещо сказати про сутність права даної держави.

Таким чином, тенденції істотних кількісних та якісних змін у праві, формування відносно нової системи права в Україні потребує переосмислення багатьох надбань наукових теорій побудови системи права [9]. Автор вважає за доцільне підкреслити, що рівень наукових розробок у цій сфері нижчий за практичні потреби. Особливо треба приділити увагу галузевому розшаруванню права. Коли йдеться про систему права, перш за все мають на увазі об'єднання норм у найбільші та найважливіші блоки – галузі.

Метою цієї статті було показати не неспроможність предмета та методу правового регулювання як основи систематизації норм, а лише існуючі прогалини та доцільність подальших ретельних досліджень. Треба зазначити, що автор акцентує увагу на необхідності існування двох видів системообумовлюючих критеріїв: ті, що виділяють окремих елемент з системи і ті, що відрізняють один елемент від іншого такого ж рівня. Відповідно до цієї теорії треба переосмислити предмет та метод правового регулювання щодо їх приналежності до цих видів критеріїв.

Список літератури: 1. Аржанов М.А. О принципах построения системы советского социалистического права //Советское государство и право. 1939. № 3. 2. Дембо Л.И. О принципах построения системы права //Советское государство и право. 1956. № 8. 3. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства: Учебник для юридических вузов и факультетов. М., 1999. 4. Система советского права и перспективы ее развития //Советское государство и право. 1982. № 8. 5. Тиунова Л.Б. Системные связи правовой действительности: Методология и теория. СПб., 1991. 6. Алексеев С.С. Структура советского права. М., 1975. 7. Павлов И.В. О системе советского социалистического права //Советское государство и право. 1958. № 11. 8. Поленина С.В. Комплексные правовые инс-

титуты и становление новых отраслей права //Правоведение. 1975. № 3. 9. Погорілко В., Малишко М. Правова система – система права – система законодавства суверенної України //Право України. 1993. № 9–10.

Надійшла до редколегії 09.08.03

М.М. Хміль

ПРИНЦИП НЕПРИПУСТИМОСТІ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ

Дослідження юридичної природи зловживання правом на сучасному етапі розвитку вітчизняної юриспруденції є одним із найнагальніших завдань. Чинне законодавство України не містить чітко зафіксованого складу правопорушення, яким є зловживання правом, що не дозволяє судовим органам виносити судові рішення, у котрих ті або інші діяння характеризувалися б як зловживання правом. До того ж без суворої регламентації зловживання правом (шिकани) відбувається нівелювання правових норм, розвивається правовий нігілізм, спотворюється сутність принципу «дозволене все, що не заборонено законом» [1, с.4].

Небезпека шикани полягає в тому, що зовні вона завжди виглядає як дія особи, котра здійснюється в межах права, що належить йому. І доки не буде доведена її спрямованість на заподіяння шкоди іншим особам, навіть якщо ця шкода була заподіяна, вона залишається некараною. Тобто встановити наміри особи заподіяти шкоду використанням свого права іншій особі на практиці дуже важко.

Крім того, актуалізація проблематики зловживання правом підсилюється і тим фактом, що завдяки рівню розвитку сучасної світової юридичної науки теза про неприпустимість зловживання правом формально закріплена в багатьох країнах, що змушує розглядати це явище не лише в контексті проблеми суб'єктивного права¹ і форм його реалізації, але й у межах досліджень, присвячених юридичній природі правових принципів, їх ієрархії².

У законодавстві Німеччини³, Італії, Мексики, Іспанії, Угорщини, окремих штатів США, Росії існують норми, що передбачають неприпустимість зловживання правом і відповідну відповідальність за це⁴. У ст.57 Конституції

¹ В.П. Грибанов зазначав, що «проблема зловживання правом пов'язана не із суб'єктивним правом узагалі, не з його змістом, а з процесом його реалізації, із його здійсненням» [2, с. 55].

² Більшість представників наукової еліти Німеччини вже на початку XIX ст. вважала за необхідне заборону шикани як загального принципу, що поширив б свою дію на всі сфери регулювання цивільного права [1, с. 33].

³ Наприклад, параграф 226 Німецького цивільного уложення, що дотепер є чинним нормативно-правовим актом ФРН, запозичений практично без виключень п.1 ст.10 Цивільного кодексу РФ, зазначає: «Не допускається здійснення права, якщо метою такого здійснення може бути тільки заподіяння шкоди іншому» [1, с. 31].

⁴ Наукова доктрина і судова практика Франції визнають неприпустимим здійснення права, єдиною метою якого є заподіяння шкоди іншій особі, вказуючи на